

JOANNA BUGAJSKA-WIĘCŁAWSKA

Wydział Politologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID: 0000-0001-9648-0587

EWANGELICZNI CHRZEŚCIJANIE – WIRUJUSZCZI¹ – SZTUNDYŚCI W II RZECZYPOSPOLITEJ. DOKTRYNA, FUNKCJONOWANIE I UMOCOWANIE PRAWNE

GENEZA

Od początku swego istnienia grupa wyznaniowa nazywana sztundystami była postrzegana jako sekta². Zaważyła na tym rzeczywistość polityczno-wyznaniowa Imperium Rosyjskiego, a w ramach niej – kontestacja religii państwowej przez ruchy ewangeliczne.

Zasięg chronologiczny niniejszej pracy, zasadniczo obejmujący okres istnienia II Rzeczypospolitej, został poszerzony o XVIII–XIX w., tj. okres, w którym doszło do wydarzeń składających się na genezę omawianej społeczności. W pracy oparto się na literaturze o tematyce ewangelikalnej oraz materiałach z Archiwum Akt Nowych w Warszawie i Archiwum Państwowego w Lublinie. Cenne okazały się także teksty zamieszczone w „Ewangelicznym Chrześcijaninie” – piśmie tej grupy religijnej, wychodzącym w II Rzeczypospolitej. Oprócz polskich, przedstawiono także materiały opublikowane w języku ukraińskim³. Zdecydowano się również na współczesne odwołanie do ruchu ewangelicznych chrześcijan.

¹ W oryginalnym zapisie: *віруюци*.

² Zob. R.T. Ptaszek, *Początki sekt w Europie*, „Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne” 2005, nr 2, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Doctrina_Studia_spoleczno_polityczne/Doctrina_Studia_spoleczno_polityczne-r2005-t2/Doctrina_Studia_spoleczno_polityczne-r2005-t2-s345-351/Doctrina_Studia_spoleczno_polityczne-r2005-t2-s345-351.pdf (dostęp 21 III 2023 r.).

³ Zob. prace Liny Borodinskiej, pr. Л. Бородинська, *Діяльність євангельських християн у Польщі (1918–1939 рр.)*, „Українське релігієзнавство: Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАНУ” 2009, nr 49, s. 145–153.

Bohaterowie tej pracy określani są terminami: „ewangeliczni chrześcijanie”, „sztundyści” i „sztunda”, traktowanymi jako synonimy. Dwa ostatnie pojęcia, choć uważane przez członków omawianej społeczności za obraźliwe i niecisłe, przyjęto jako nazwy uwarunkowane i stosowane historycznie.

W literaturze upowszechnienie idei baptyzmu jest łączone z Wielką Brytanią – będącą jego kolebką – oraz ośrodkiem hamburskim i działalnością misyjną Johanna Onckena (1800–1884), skierowaną ku północno-wschodniej Europie⁴. Niekiedy początki działania wspólnot ewangelikalnych w Rosji sytuowane są jeszcze wcześniej i wiązane z dwoma ukazami carycy Katarzyny II z 22 lipca 1763 r. o osadnikach. Miały one na celu określenie praw kolonistów niemieckich, przybywających na ziemi nadwołżańskie. Caryca gwarantowała im w nich m.in. wolność religijną. Część przyjezdnych należała do społeczności mennonitów, która – oprócz samego baptyzmu – silnie wpłynęła na narodziny idei ewangelicznego chrześcijaństwa – sztundystów. W późniejszym czasie czynnikiem rozbudzającym aktywność religijną w Rosji były prace translatorskie Brytyjskiego Towarzystwa Biblijnego, które rozpoczęło swą działalność w 1813 r., po uzyskaniu stosownej zgody cara Aleksandra I. Do 1826 r., w którym zakazano jego dalszej działalności w Imperium, prowadzono prace nad współczesnym rosyjskim tłumaczeniem Pisma Świętego. Działalność Towarzystwa wywoływała sprzeciw Cerkwi prawosławnej, która widziała w nim konkurenta do rządu dusz. Niemniej również w kręgach cerkiewnych wykorzystano jego ideę i doświadczenia, podejmując własne prace nad współczesnieniem języka Biblii, co zaowocowało wydaniem jej nowego tłumaczenia w 1876 r. Pojawienie się tego przekładu paradoksalnie uaktywniło antycerkiewne prądy na terenie Imperium. Kolejnym czynnikiem pobudzającym ruchy religijne w Rosji była reforma uwłaszczeniowa Aleksandra II z 19 lutego 1861 r. Uwolnienie chłopów, którzy od tej pory mogli się swobodnie przemieszczać, zdynamizowało wymianę myśli i materiałów o tematyce religijnej, przyczyniając się m.in. do upowszechnienia poglądów ewangelicznych chrześcijan. Richard Pipes zwrócił także uwagę na prawie totalną inwigilację poddanych cara przez machinę urzędniczo-policyjną, co – w jego ocenie – pchało wręcz do buntu społecznego, w tym religijnego⁵. Ważnym etapem rozwoju sztundy były także migracje ludności Rosji podczas I wojny światowej i po jej zakończeniu.

W państwie carów instytucjonalna ochrona Cerkwi ze strony prawodawcy przewidywała początkowo odpowiedzialność karną za odstępstwo od niej. Konwertytom groziły kary katorgi, zsyłki, więzienia lub aresztu⁶. Prawo z 1867 r., zezwalające na swobodę

⁴ Zob. K. Brzechczyn, *Między odrzuceniem a akceptacją. Próba analizy modelowej ewolucji postaw społecznych wobec Kościoła baptystycznego w Polsce*, „Przegląd Religioznawczy” 2000, nr 2 (196), https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/485/1/Brzech_PRel_02_00.pdf (dostęp 20 II 2023 r.); *idem*, *Rozwój baptyzmu na ziemiach polskich od nieformalnego ruchu religijnego do budowy Kościoła*, „Zeszyty Filozoficzne” 1999, nr 7, https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/490/1/Brzech_ZF_99_07.pdf (dostęp 20 II 2023 r.); G. Pelczyński, *Rosyjscy baptyści i ewangeliczni chrześcijanie w latach XX wieku*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2017, t. 7, nr 2, http://uwm.edu.pl/cbew/2017_8_2/Pelczynski.pdf (dostęp 20 II 2023 r.).

⁵ R. Pipes, *Imperium carów*, Warszawa 2022, s. 308, 317–325.

⁶ Zob. G. Pelczyński, *Ewangeliczni chrześcijanie-baptyści w Rosji i Związku Radzieckim*, „Sprawy Wschodnie, Sensus Historiae” 2011, t. 4, nr 3, s. 75–97, <http://sensushistoriae.epigram.eu/index.php/czasopismo/article/view/80/77> (dostęp 27 IX 2023 r.).

religijną baptystów, odnosiło się do etnicznych Niemców i Holendrów, natomiast nie chroniło ich współwyznawców, którzy porzucili prawosławie. Grzegorz Pełczyński przypomniał, że złagodzenie przepisów nastąpiło w 1883 r., kiedy to odstępcom od religii państwowej zezwolono na zebrania. Jednak zmianie przepisów sprzeciwił się wpływowy oberprokurator Świątobliwego Synodu Rządzącego Konstantin Pobiedoncow, co doprowadziło do wznowienia prześladowań tej grupy społeczeństwa. Przełom nastąpił wraz z ogłoszeniem ukazu tolerancyjnego Mikołaja II z 17 (30) kwietnia 1905 r.⁷ Decyzja cara doprowadziła też do dymisji Pobiedoncowa.

Dość dogłębną, choć nie wolną od błędnych interpretacji, analizę doktryny i wyznania ewangelicznych chrześcijan przedstawił na początku XX w. ks. Karol Dębiński w książce *Raskoł i sekty prawosławnej cerkwi rosyjskiej (szkic historyczny)*, wydanej w serii „Biblioteka Dzieł Chrześcijańskich” w 1910 r.⁸ Omawianą grupę religijną określał terminami: „sztundyści”, „sztunda” lub „sztundobaptyzm”⁹. Zaliczył ją do sekt racjonalistycznych, powstałych w środowisku kolonistów niemieckich w południowej części Imperium Rosyjskiego. Zauważył, że badacze ruchu krytycznie odnosili się do powszechnie panującego poglądu, jakoby był on „eksperymentem przeszczepienia baptystów na grunt Cerkwi rosyjskiej”¹⁰. Sam uważał, iż „sztunda jest zlepkiem pojedynczych błędów rozmaitych sekt protestanckich, silnie zabarwionych baptystami”¹¹. Przywołał również pogląd, jakoby Ukraińcy, będący jej zwolennikami, mieli być pogardliwie nazywani „chochłami-sztundystami” przez prawosławną ludność rosyjską. Za prekursora omawianej społeczności uważał pastora Karola Bonekampfera działającego w niemieckiej kolonii Rorbach w guberni charkowskiej. Zauważał także wpływ misji baptystycznych na południu Imperium, a od lat sześćdziesiątych również w guberniach podolskiej i wołyńskiej. To właśnie na Wołyniu mieli się osiedlać koloniści niemieccy przybyli z Kongresówki¹². W pierwszym dziesięcioleciu XX w. sztundyści byli obecni w całej Rosji. Ruch oceniono jako prężny i atrakcyjny dla zniechęconych Cerkwią wyznawców prawosławia¹³. Według ks. Dębińskiego na jego sukces miały mieć wpływ

⁷ *Ibidem*. Zob. J. Lupiński, *Ukaz tolerancyjny cara Mikołaja II z 17/30 kwietnia 1905 roku*, „Saeculum Christianum. Pismo historyczno-społeczne” 2001, nr 8/1, [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r2001-t8-n1-s183-200/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r2001-t8-n1-s183-200.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r2001-t8-n1/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r2001-t8-n1-s183-200/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r2001-t8-n1-s183-200.pdf) (dostęp 2 III 2023 r.).

⁸ K. Dębiński, *Raskoł i sekty prawosławnej cerkwi rosyjskiej (szkic historyczny)*, Warszawa 1910 („Biblioteka Dzieł Chrześcijańskich”). Praca ta opiera się na sprawozdaniach oberprokuratora Synodu Prawosławnego prowadzonych od 1870 r., podczas prześladowań sztundystów, <https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/14731/edition/14045/content> (dostęp 19 II 2023 r.).

⁹ *Ibidem*, s. 97.

¹⁰ *Ibidem*, s. 95.

¹¹ *Ibidem*.

¹² G. Pełczyński, *Ewangelikalizm w Polsce. Zarys historyczny*, „Almanach Historyczny” 2016, t. 18, https://almanachhistoryczny.ujk.edu.pl/gb/download/Almanach%20Historyczny_tom_18_Pe%20C5%82czy%20C5%84ski.pdf?tennumer=18 (dostęp 10 III 2023 r.).

¹³ W nauczaniu sztundystów rzeczywistość biblijna miała być zawsze odnoszona do warunków panujących ówczesnie w Rosji. Ksiądz Dębiński podaje interpretację symboliki uznawanej przez ewangelicznych chrześcijan na przykładzie modlitwy Jezusa w Ogrójcu i snu uczniów oraz scen przed Ukrzyżowaniem: śpiący uczniowie to

z jednej strony samodzielne studia (czytanie Biblii) i odrzucenie autorytetu duchownych, a z drugiej przykład prezbiterów protestanckich, których cechowały głęboko moralne zasady życia: absencja alkoholowa, tytoniowa i hazardowa, a także unikanie wulgaryzmów i waśni. W pracy została także przedstawiona struktura organizacyjna sztundystów, grupujących się w gminy. Na czele każdej z nich stał prezbiter¹⁴, który miał przewodniczyć zebraniom i obrzędom, a także interpretować Biblię. Do pomocy miał diakona, który w razie potrzeby przewodniczył gminie w jego zastępstwie. Kilka gmin tworzyło cerkiew, na której czele stał starszy prezbiter – do jego obowiązków należało również upowszechnianie i finansowanie publikacji, przewodniczenie wyborom prezbiterów i diakonów oraz ich wyświęcanie przez nałożenie rąk¹⁵. Cerkwie jednoczyła konferencja, czyli coroczny zjazd przedstawicieli wszystkich gmin. Ksiądz Dębiński pisał, że zjazd ów był wspólny dla „rosyjskich sztundystów” i „niemieckich baptystów”. Konferencja rozstrzygała zasady wiary, kontrolowała strukturę gminną (m.in. organizowała i zatwierdzała nowe gminy), zajmowała się także działalnością misyjną i upowszechnianiem doktryny. Misjonarze byli zobowiązani do składania sprawozdań ze swej działalności i wydatkowania środków zgodnie z wytycznymi. Konferencja wybierała Komitet Misjonarski, który był jej stałym ciałem wykonawczym¹⁶. Z lektury omawianej pracy można wysnuć wnioski, że o ile struktury organizacyjne sztundy na przełomie XIX i XX w. okrzepły, czerpiąc wzorce ze światowego ruchu baptystycznego, o tyle interpretacja zasad i dogmatów religijnych nadal pozostawała w fazie debaty. Sprzyjała temu zasada indywidualnego studiowania pisma i dochodzenia do przekonań w sprawach religijnych¹⁷. Dębiński przytacza *Wierouczenie Kosiakowskich Sztundystów* (*Вероучение Косьяковских Штундистов*) – dokument zawierający 15 „prawd wiary”, na których opierało się *credo* omawianej grupy religijnej, będące tłumaczeniem tzw. „hamburskiego wyznania baptystów” z 1849 r.¹⁸ Jak wspomniałam, opracowanie Dębińskiego zostało opublikowane w 1910 r., jej autorowi zatem nie były jeszcze znane ustalenia doktrynalne I Zjazdu Ewangelicznych Chrześcijan w Petersburgu, który odbył się w tym samym roku, a co za tym idzie nie znał ich wydania z roku 1911, na które powoływali się ewangeliczni chrześcijanie w II Rzeczypospolitej. Jest to ważne, ponieważ po 1918 r. z pracy ks. Dębińskiego korzystali również urzędnicy polskiego Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP)¹⁹.

Spośród zawartych w *Raskole...* wielu informacji o praktykach religijnych warto przytoczyć te dotyczące chrztu, którego udzielał prezbiter lub – w sytuacjach skrajnych –

---

nienawróceni wierni, faryzeusze to duchowieństwo prawosławne, natomiast Żydzi żądający ukrzyżowania Jezusa to wyznawcy prawosławia (K. Dębiński, *Raskoł...*, s. 99).

¹⁴ *Ibidem*, s. 97.

¹⁵ *Ibidem*, s. 98.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Piszząc o dogmatach ks. Dębiński używa cudzysłowu, co wskazuje wyraźnie na jego zdystansowany stosunek do tej grupy wyznaniowej (*ibidem*, s. 98–99).

¹⁸ *Ibidem*, s. 99.

¹⁹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej MWRiOP), 1446, lata 1821–1927, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/5301271> (dostęp 24 II 2023 r.).

starszy brat, a także nadawania imion. Chrzest (w imię Ojca, Syna i Ducha św.) nie był sakramentem, gdyż takich sztundyści w ogóle nie uznawali. Odbywał się przez pełne zanurzenie w wodzie: rzece lub stawie. Udzielano go osobom dorosłym (wzorem ochrzczonego miał być sam Chrystus), choć nie było to regułą. Imiona nadawano przy narodzeniu. Dla dziewczynek było ono zawsze wybierane losowo, natomiast dla chłopców także wybierano je tą metodą lub nadawano im imię świętego będącego patronem dnia narodzin²⁰. Ciekawa była interpretacja dotycząca odrzucania postów od pokarmów, które sztundyści uważali za narzędzie wymuszania posłuszeństwa przez duchowieństwo prawosławne. Sami stosowali jedynie posty duchowe (Izajaszowe). Nie umartwiali też w żaden inny sposób ciała, ponieważ, jak pisał ks. Dębiński, o ciało należało dbać, aby „nie wypowiedziało posłuszeństwa duchowi”²¹. Zgromadzenia modlitewne miały swoją hierarchię. Na niedzielnych spotkaniach czytano i interpretowano Biblię, ale tylko w niektóre dni, zwykle w każdą pierwszą niedzielę miesiąca i w święta, czynności tej towarzyszył obrzęd zwany łamaniem chleba, podczas którego spożywano komunię pod postaciami chleba i wina²².

Ksiądz Dębiński kilkakrotnie wspominał o negatywnym odnoszeniu się do omawianej grupy religijnej przez ogół społeczeństwa. Zwracał uwagę na utrudnienia ze strony Cerkwi prawosławnej, której przedstawiciele odmawiali sztundystom prawa do pochówków na cmentarzach parafialnych i tumulty społeczne skierowane przeciwko ich orszakom pogrzebowym²³. Takie zdarzenia miały miejsce również w II Rzeczypospolitej. Było to tym boleśniesz, że w większości miejscowości nie było alternatywnych cmentarzy. Autor omawianej pracy ocenił sztundę jako ruch głęboko antyprawosławny (zarówno w stosunku do instytucji Cerkwi, jak i jej duchownych) oraz antypaństwowy i pacyfistyczny. Wyrażał również pogląd na temat tożsamości narodowej jego członków, którzy po konwersji mieli czuć się Niemcami.

Różnice w interpretacji Biblii miały przyczynić się do rozłamów wśród sztundystów. Ksiądz Dębiński opisał młodosztundystów (Duchowna Sztunda albo Sztunda Czaplýnskoho tołka, *Штунда Чаплынского толка*), Malewanców (zwolenników Konrada Malewanego) oraz ruch Iwana Łysienki i Jakuba Kowala. Cechą nowych ruchów był coraz dalej posunięty radykalizm i oddalanie się od siebie nauk poszczególnych grup wiernych²⁴. Wspomniany autor za odłam omawianej zbiorowości uważał także Adwentystów Dnia Siódmego. Zarówno jego poglądy, jak i dobrane przykłady świadczą o tym, że opisując sztundę, miał na myśli raczej szersze zjawisko reformatorskich ruchów ewangelicznych i/lub baptystycznych na terenie Rosji. Ocena taka znajduje również potwierdzenie w oficjalnych wypowiedziach i dokumentach ewangelicznych chrześcijan, którzy początków swego ruchu upatrywali dopiero w 1910 r. i łączyli je z osobą Iwana S. Prochanowa, o czym szerzej w dalszej części artykułu.

²⁰ Otwierano Pismo św., jeżeli otwarto je na Starym Testamencie, nadawano imię występujące na otwartych kartach, jeśli zaś na Ewangeli, dziecko otrzymywało imię ewangelisty (*ibidem*, s. 100).

²¹ Obowiązywała zasada biblijna: „Nie, co wchodzi w usta plugawi człowieka, ale co z niego wychodzi, to plugawi człowieka” (*ibidem*).

²² *Ibidem*, s. 102–103.

²³ *Ibidem*, s. 104.

²⁴ *Ibidem*, s. 106–110.

II RZECZPOSPOLITA

Kolejnym przełomem wzmacniającym kontestację tradycyjnych Kościołów były lata I wojny światowej i rzeczywistość powojenna. Rozpad Imperium Rosyjskiego i związanego z nim systemu społeczno-politycznego (w tym religijnego), migracje oraz okupacje niemiecka i austro-węgierska uaktywniły ruchy ewangeliczne i baptyistyczne. Pewną rolę w tym zjawisku odegrało rozbudzenie tożsamości narodowej Ukraińców i ich walka o własne państwo²⁵. Decydującym czynnikiem nowego ładu było powstanie II Rzeczypospolitej, na której wschodnich ziemiach, głównie na Wołyniu, panowała szczególnie skomplikowana sytuacja wyznaniowa.

Tuż przed odrodzeniem się państwa polskiego w manifestie Tymczasowego Rządu Republiki Polskiej z 7 listopada 1918 r. zapowiadano: „Całkowite polityczne i obywatelskie równouprawnienie wszystkich obywateli bez różnicy pochodzenia, wiary, narodowości”²⁶. Ogólne zapisy dotyczące wolności sumienia i wyznania znalazły się w konstytucji marcowej z 1921 r., a następnie kwietniowej z roku 1935. Zabrakło w nich jednak gwarancji dla nowych ruchów i związków, raczej legalizowano w nich tradycyjne kultury i prawa indywidualne obywateli. II Rzeczpospolita była również związana tzw. małym traktatem wersalskim, który nakładał na nią obowiązek ochrony mniejszości, w tym religijnych²⁷. Bardziej funkcjonalny charakter miały zapisy ukazu Mikołaja II z 17 (30) października 1906 r., które stosowano również w odrodzonej Polsce. Na ich podstawie rejestrowano gminy wyznaniowe i wydawano zgody na budowę lub otwarcie domów modlitwy²⁸. Zgodnie z nimi gminy religijne miały również prawo do wyznaczania duchownych, prowadzenia szkół, kupowania i sprzedaży nieruchomości oraz zyskiwały osobowość prawną²⁹. Wadą tych przepisów było to, że administracja uznawała poszczególne gminy, a nie cały związek religijny, który nie miał przyznanej osobowości prawnej. Pierwotnie ukaz carski miał rozwiązywać problem wiernych, którzy odpadli od Cerkwi prawosławnej. Zdarzało się jednak, że stosowano go w przypadku konwertytów innych wyznań³⁰. Taką interpretację przepisów przyjęło również państwo polskie po 1918 r. na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego.

²⁵ T. Stegner, *Wyznania – państwo – naród w II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2020, nr 147, z. 4, s. 789.

²⁶ Zob. *Do ludu polskiego. Robotnicy, Włościanie i Żołnierze Polscy! Manifest Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej*, Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej APL), <https://lublin.ap.gov.pl/nauka-popularyzacja-i-edukacja/galerie-online/15-najwazniejszych-wydarzen-z-historii-lubelszczyzny-w-dokumentacie-archiwalnym/powstanie-w-lublinie-tymczasowego-rzadu-ludowego-republiki-polskiej-6-7-listopada-1918-r/> (dostęp 15 II 2023 r.).

²⁷ Zob. M. Łysko, *Ochrona praw mniejszości w II Rzeczypospolitej Polskiej w świetle postanowień tzw. małego traktatu wersalskiego z 1919 r.*, „Miscellanea Historico-Iuridica 2019, t. 8, z. 1, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_15290_mhi_2019_18_01_07 (dostęp 15 II 2023 r.), a także *Traktat pomiędzy głównymi mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polską, podpisany 28 czerwca 1919 r.*, art. 7 i 8, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19201100728/O/D19200728.pdf> (dostęp 15 II 2023 r.).

²⁸ AAN, MWRiOP, 1446, lata 1821–1927, Pismo z 16 IV 1921 r. Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego do MWRiOP, s. 19.

²⁹ P. Ludwiczak, *Prawo karne Królestwa Polskiego w latach 1815–1905 a sprawowanie kultu religijnego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2018, t. 70, z. 1, s. 235–236.

³⁰ *Ibidem*.

Administracja polska miała duży problem ze sztundystami. Zaczynał się on już na poziomie identyfikacji ruchu. Wprawdzie był on klasyfikowany jako sekta, ale na tym pewność władz się kończyła. Analiza dokumentów jasno pokazuje, że urzędnicy różnych szczebli ślali pisma zarówno do swoich zwierzchników, jak i do przedstawicieli niższych szczebli aparatu państwowego z pytaniami o opinię w sprawie zasad wiary i umocowania prawnego³¹. Pisma te krążyły między przedstawicielami cywilnej administracji centralnej i lokalnej, sądownictwa, wojska i policji. Często znajdujemy w nich sprzeczne informacje³². W ekspertyzach MWRiOP pojawiają się ustalenia oparte na pracy ks. Dębińskiego. W dokumentach członkowie omawianej grupy występują pod różnymi nazwami: sztundyści, sztunda, baptyści-sztundyści, sekta protestancko-prawosławna chrześcijan ewangelików, ale także pod poprawnym określeniem „ewangeliczni chrześcijanie”³³. Powszechnie byli też łączeni lub myleni z innymi ruchami, zwłaszcza o rodowodzie baptystycznym³⁴.

Przed sądami toczyły się sprawy przeciwko sztundystom, „za propagandę wiary sekciarskiej”, jak ta przeciwko Wasylowi i Ołeksie Podgóreckim, którym zarzucano namawianie innych osób do porzucenia wiary katolickiej i obrażę uczuć religijnych przez niszczenie przydrożnych obrazów i figur. Przynajmniej część oskarżeń była bezpodstawna, a ich autorzy nie zawsze orientowali się w doktrynie sztundystów³⁵. Na podstawie dokumentów ze wspomnianej sprawy dowiadujemy się, że nauczanie prowadzone przez oskarżonych miało charakter wędrowny i było wspomagane literaturą biblijną oraz drukami ulotnymi³⁶. W toku sprawy świadkowie zeznawali, że wśród sztundystów (Podgóreckich) panowało przekonanie, iż „Polaków jest bardzo trudno do tej wiary namówić”³⁷. Uzyskano także dane na temat dróg upowszechniania się poglądów sztundy. Jej propagowaniu miała sprzyjać migracja podczas ewakuacji po ofensywie austriackiej w 1915 r. Wszyscy podsądni w tej sprawie byli wcześniej wyznania grekokatolickiego³⁸. W aktach procesu znalazły się opisy ich przekonań religijnych, potwierdzające przytoczone powyżej opinie ks. Dębińskiego. Podczas przesłuchania Wasyla Podgóreckiego padła także inna nazwa chrześcijan baptystów (sztundystów), a także ocena nazwy „sztundyści”: „my, wyznawcy tej wiary ewangelickiej nazywamy się *wirujuszczi* tj. wierzący w jedną Ewangelię Świętą, a ludzie nazywają nas sztundystami, które to przezwisko wedle mego przekonania pochodzi z nienawiści przeciwko naszej wierze”³⁹.

Zachowało się także zeznanie Ołeny z Wojkowiczów Kunynec: „Wyznaję jedną wiarę Chrystusową, która nie robi żadnych różnic, gdyż Ewangelia nie mówi wcale o żadnym podziale na katolików, prawosławnych lub innych. Do cerkwi murowanej nie chodzę,

³¹ Zob. APL, Okręgowy Urząd Policji Politycznej w Lublinie, Sekty religijne (1924–1925), t. 2, 311, Pismo wojewody lubelskiego z 9 XI 1924 r. do panów starostów województwa lubelskiego, s. 36.

³² Zob. AAN, MWRiOP, 1446, lata 1821–1927, Pismo Sądu Okręgowego Karnego we Lwowie do MWRiOP w Warszawie z 9 XI 1922. r.

³³ *Ibidem*, s. 7.

³⁴ *Ibidem*, *passim*.

³⁵ *Ibidem*, Sprawozdanie z 28 grudnia 1920 r., s. 24 i n.

³⁶ *Ibidem*, s. 43.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*, s. 20.

³⁹ *Ibidem*, s. 21.

gdyż w myśl Ewangelii uznają tylko jeden Kościół żywy, gdzie zgromadzi się kilku ludzi wiernych, z którymi jest Bóg, i którzy głoszą słowo Boże. Na stosowne zapytanie podaję, że jest to wiara ewangelicka, do której mnie nikt nie namawiał, a tylko przez czytanie Ewangelii św. w języku ruskim przyszedłem do poznania prawdziwej wiary i wierzę tylko w jedną Ewangelię Świętą⁴⁰.

Zeznanie Wasyla Podgóreckiego⁴¹: „Wierzę tylko w jednego Boga, który jest duchem [pisownia oryginalna], a wszystko stworzył, a tylko odrzucam wiarę w obrazy i figury, które są tworem rąk ludzkich. Poprzednio byłem wyznania greckokatolickiego, obecnie jednak przyznaję się do wiary ewangelickiej, jakkolwiek jeszcze dotychczas nie spowodowałem rządowego uwidocznienia mego przejścia na wiarę ewangelicką. Przyznaję, że wyznanie to uznane jest pod nazwą sekty sztundystów, [...] zaznaczam jednak, że nie sprzeciwiam się żadnej innej religii, a tylko występuję przeciwko wszystkiemu złemu, uważając wiarę ewangelicką za jedynie prawdziwą i dobrą. Za złe uważam wszelkie nieprzyjemne działanie przeciwko bliźnim, jak rozboje, kradzieże, bijatyki, rabunki, dalej także pijaństwo, karciarstwo itp., przeciwnie – winniśmy tylko kierować się miłością wobec bliźnich. Wobec tego więc także wszelkie używanie broni jest zakazane, a zatem nie brałbym wcale udziału w wojnie, a wobec przepisów Ewangelii uważam też składanie przysięgi za niedopuszczalne. Wyznawcy tej wiary nazywają się *wirujuszcz*, przeczę jednak, jakobym innych ludzi namawiał do przejścia na tę wiarę, jak również przeczę, jakobym kiedykolwiek okazywał wzdargę dla religii katolickiej lub też usiłował krzewić niewiarę. Nieprawdą jest również, jakobym występował przeciwko księżom i twierdził, że księży w ogóle nie trzeba, a tylko uważam, że niektóre obrządki ustanowione są jedynie dla korzyści księży i te właśnie obrządki uważam za nieodpowiednie, jak np. parastazy lub też pobieranie wygórowanych opłat za pogrzeby, które wedle mego przekonania są dodatkami przez księży zaprowadzonymi, których w Ewangelii wcale nie ma. Zauważam, że Ewangelię tę kupiłem sobie we Lwowie, przy ul. Ruskiej w księgarni stauropigialnej⁴² i tę Ewangelię sobie odczytuję⁴³.

Podobnie jak inne małe grupy wyznaniowe ewangeliczni chrześcijanie zostali poddani inwigilacji przez policję⁴⁴. W przypadkach braku zgłoszenia o spotkaniach gmin (zborów) aresztowano ich członków oraz zajmowano literaturę. Podejrzenia wzbudzali cudzoziemscy misjonarze i literatura obcojęzyczna, którą czasem przed zwrotem prewencyjnie tłumaczono⁴⁵. Największe obawy władz budziły powiązania międzynarodowe ruchu, podejrzania o ateizm i łamanie praw innych wyznań, wreszcie postawy pacyfistyczne i antypaństwowe. Niemałe problemy stwarzały władzom antywojenne poglądy

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Wasyl Podgórecki został opisany jako urodzony w rodzinie greckokatolickiej w Zaburzu, powiat Rawa Ruska, „Zonaty, 8 dzieci, czyta i pisze, gospodarz, 35 morgów gruntu, karany karą 10 kopiejek grzywny za przekroczenie paragraf 411 postępowania karnego (*ibidem*, s. 24).

⁴² Przy Instytucie Stauropigialnym we Lwowie.

⁴³ AAN, MWRiOP, 1446, lata 1821–1927, s. 24–25.

⁴⁴ Zob. APL, Okręgowy Urząd Policji Politycznej w Lublinie, Sprawy wyznaniowe. Sekty religijne, t. 3, 312, *passim*.

⁴⁵ *Ibidem*, Starostwo Powiatowe Hrubieszowskie, 518, Pismo Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy Ewangelicznych Chrześcijan z 17 kwietnia 1925 r. do Starosty Łukowskiego, b.p.

ewangelicznych chrześcijan. W sprawach tych zachowała się korespondencja Departamentu X Ministerstwa Spraw Wojskowych z MWRiOP. Pytania ze strony armii dotyczyły podstaw legalnej działalności sztundystów i ich stosunku do służby wojskowej, ponieważ niektórzy z poborowych „pod żadnym warunkiem nie dali się skłonić do ujęcia broni”⁴⁶. W takich przypadkach stosowano wykładnię zgodną z praktyką byłego zaboru rosyjskiego, tj. powoływano rekrutów do służby zastępczej – w intendenturze, służbie sanitarnej lub służbie leśnej⁴⁷. Zastosowanie wówczas miały carskie przepisy wykorzystywane wobec mennonitów. Pierwszym kapłanem-prezbiterem ewangelicznych chrześcijan był Ludwik Szenderowski (ojciec), a po jego śmierci – Franciszek Więckiewicz⁴⁸.

Wobec chaosu informacyjnego, panującego w urzędach, MWRiOP spełniało rolę interpretatora danych na temat omawianej grupy religijnej i jej umocowania prawnego. W sposób jednoznaczny wyodrębniła ono ruch pod nazwą „ewangeliczni chrześcijanie”, przy dopowiedzeniu popularnej nazwy „sztunda” i wskazywała na jego autonomię od baptystów⁴⁹. Potwierdzało również podstawę prawną działania tej wspólnoty – dekret byłego cesarza rosyjskiego z 17 (30) października 1906 r. wraz z interpretacją wynikającą z art. 114–116 Konstytucji z 1921 r. Informowało również, że na budowę specjalnych „domów modlitwy” można zezwalać tylko gminom liczącym co najmniej 50 osób. Mniejsze zrzeszenia miały prawo do zebrań prywatnych pod warunkiem powiadomienia policji o ich lokalizacji.

Nie tylko państwo i jego instytucje zmagaly się z problemem nowych związków religijnych. Tematyki związanej z ruchem ewangelicznych chrześcijan nie sposób omawiać bez uwzględnienia kontekstu związanego z kościołami, z których wyszli członkowie tej grupy wyznaniowej: Cerkwią prawosławną i Cerkwią greckokatolicką⁵⁰. Ta pierwsza przeszła po rewolucji bolszewickiej wielki kryzys organizacyjny oraz degradację prestiżową i materialną⁵¹. Z hegemonia w państwie carów stała się w II Rzeczypospolitej Kościołem mniejszościowym, choć drugim pod względem liczby wiernych. Na jej wizerunku zaciążyły także spektakularne akcje burzenia cerkwi, w tym reprezentacyjnych, takich jak Sobór św. Aleksandra Newskiego w Warszawie czy Sobór Podwyższenia Krzyża Świętego w Lublinie. Świątynie te przez obie strony (Cerkiew prawosławną oraz władze polskie) były traktowane jako dominanty w prestiżowych miejscach przestrzeni publicznej⁵². Ponadto władze II Rzeczypospolitej

⁴⁶ AAN, MWRiOP, 1446, lata 1821–1927, Pismo Dowództwa Okręgu Korpusu nr II Lublin, Oddział V Sztabu, na podstawie informacji z dnia 13 III 1922 r., s. 32.

⁴⁷ Ewangeliczni chrześcijanie pozostawali sprawę służby z bronią w ręku decyzjom indywidualnym (zob. N. Modnicka, *Kościół Ewangelicznych Chrześcijan w Polsce jako Kościół wyboru*, Kraków 2000, s. 134, 135).

⁴⁸ „Ewangeliczny Chrześcijanin” 1935, R. 2, nr 6, s. 8, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718044/edition/680466/content> (dostęp 18 III 2023 r.).

⁴⁹ AAN, MWRiOP, 1446, lata 1821–1927, Pismo z 3 VI 1922 r., s. 41.

⁵⁰ Zob. *Upadek prawosławia w Gub. Mińskiej*, „Kurier Litewski”, 26 VI (9 VII) 1913, s. 1, <http://elibrary.mab.lt/bitstream/handle/1/18013/174729m1913n143.pdf?sequence=144&isAllowed=y> (dostęp 2 III 2023 r.).

⁵¹ W latach 1917–1918 w Moskwie obradował Sobór Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Podczas jego obrad, 13 VIII 1917 r., biskup wileński Tichon został wybrany na metropolitę moskiewskiego, a 21 XI 1917 r. na patriarchę. Więcej o stosunkach między Cerkwią prawosławną w Polsce a władzami II Rzeczypospolitej: A. Mironowicz, *Cerkiew Prawosławna w II Rzeczypospolitej*, „Elpis. Czasopismo teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku” 2018, nr 20, <https://elpis.uwb.edu.pl/index.php/Elpis/article/view/212> (dostęp 2 II 2023 r.).

⁵² Zob. M. Zarychta, *Rozbiórka byłego Soboru Aleksandra Newskiego na placu Saskim w Warszawie. Studium przypadku z dziedziny polityki i administracji władz centralnych i samorządowych odrodzonej Rzeczypospolitej*,

działały intensywnie i stanowczo na rzecz autokefalii polskiego odłamu Cerkwi, tym bardziej że po latach panowania Imperium odziedziczyła ona rosyjską etnicznie hierarchię duchowną. Rosjanie mieli w seminariach pozycję uprzywilejowaną i zwykle nie dopuszczali innych nacji do stanowisk duchowych. Wspomniany kryzys naznaczył się także odpływem wiernych, w tym do sztundystów, dla których, jak pisał jeszcze ks. Dębiński, Cerkiew była utożsamiana z wszelkim występkiem i nazywana Babilonem. Nazwa ta była i jest obecnie wykorzystywana w wielu ruchach religijnych. Zabieg ten ma na celu odcięcie konwertytów od starych błędów (uwikłań) wiary i przynależności wyznaniowej⁵³.

Zdecydowane działania wobec ewangelicznych chrześcijan i ich aktywności misyjarskiej podjął prawosławny biskup (władyka) krzemieniecki Dionizy⁵⁴. Kwestia obrony prawosławia (m.in. przed sztundą) była omawiana na zjeździe poczajowskim w październiku 1921 r. W pismach z 8 marca i 12 kwietnia 1922 r. władyka prosił MWRiOP o zezwolenie na tworzenie na Wołyniu odpowiednich kursów „do walki z sekciarstwem dla kleru prawosławnego” oraz o wydelegowanie do tej pracy profesora seminarium krzemienieckiego Józefa (Iosifa) Pieretruchina. Analiza korespondencji między biskupem, ministerstwem i wojewodą wołyńskim pozwala zauważyć, że zaznaczył się w tej sprawie dość ostry konflikt. Przeciwny proponowanym działaniom był zwłaszcza wojewoda wołyński Mieczysław Mickiewicz, który udowadniał, że działania Cerkwi przeciwko sztundystom szły w parze z propagandą antykatolicką, a przywołany w dokumencie prof. Pieretruchin był znany z postawy antypolskiej i prorosyjskiej. Ta wymiana korespondencji dowodzi dużych zdolności negocjacyjnych Dionizego, który odwołał się od decyzji wojewody do ministerstwa. W swoim wywodzie władyka posłużył się argumentami odnoszącymi się do polskiej racji stanu, oskarżał bowiem sztundystów o działania antypaństwowe: „W diecezji wołyńskiej za ostatnie czasy znacznie wzmożła się sztunda. Ja zapatruję się na to jako na objaw bolszewizmu cerkiewnego, podtaczającego nie tylko organizm cerkiewny, ale nawet państwowy, a więc, na me zdanie, z takim objawem trzeba walczyć wszechmiernie. Aby choć cokolwiek obronić i zasłonić swą trzodę prawosławną od sztundy, ja zamierzyłem organizację po całej diecezji krótkoterminowych kursów dla duchowieństwa, skierowanych przeciwko sztundzie, tym bardziej, że ze wszech stron diecezji donoszą się lamenty o przyspieszenie pomocy”⁵⁵.

„Pamięć i Sprawiedliwość” 2018, nr 2 (32), <https://ipn.gov.pl/pl/publikacje/periodyki-ipn/pamiec-i-sprawiedliwosc/67747,Pamiec-i-Sprawiedliwosc-nr-2-32-2018.html> (dostęp 1 III 2023 r.), a także: https://wmuzeach.pl/wszystkie-objekty/AA4TxJzKZnSAMsshPABS_plac-litewski-i-sobor-; zob. Archiwum Chełmskie, t. 4: Akcja burzenia cerkwi na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w 1938 roku- uwarunkowania, przebieg, konsekwencje, https://docplayer.pl/5863630-Akcja-burzenia-cerkwi-prawoslawnych-na-chelmszczyznie-i-poludniowym-podlasiu-w-1938-roku-uwarunkowania-przebieg-konsekwencje.html (dostęp 1 III 2023 r.).

⁵³ Zob. W. Bednarski, S. Matusiak, *Zmienne nauki Świadców Jehowy. Najważniejsze zmiany w doktrynie Towarzystwa Strażnica w latach 1879–2011*, Warszawa 2012, s. 186 i n., <https://docplayer.pl/32472069-Zmienne-nauki-swiadcow-jehowy.html> (dostęp 19 II 2023 r.).

⁵⁴ Dionizy (Konstanty Waledyński 1876–1960) – biskup, władyka krzemieniecki (1919–1923), następnie do 1939 r. metropolita warszawski i całej Polski (Metropolita Warszawski i Wołyński i całego Prawosławnego Kościoła w Polsce, Archimandryta Począjowskiej Ławry) (zob. S. Dudra, *Metropolita Dionizy (Waledyński) 1876–1960*, Warszawa 2010).

⁵⁵ AAN, MWRiOP, 1446, lata 1821–1927, Pismo Prawosławnego Biskupstwa Krzemienieckiego z 31 VII 1922 r. do Departamentu Wyznań MWRiOP, s. 45.

Ostatecznie starania władzy przyniosły rezultat i w styczniu 1924 r. MWRiOP wydało zgodę na organizację kursów⁵⁶. Niewątpliwie na tę decyzję miały wpływ plany władz polskich dotyczące wprowadzenia autokefalii Cerkwi. Związany był z nimi wybór Dionizego na metropolitę warszawskiego i całej Polski 27 lutego 1923 r. Wcześniej, 1 lutego, zmienił się również wojewoda wołyński. Mieczysława Mickiewicza zastąpił Stanisław Srokowski, który 14 listopada 1923 r. ostatecznie cofnął zakaz organizowania kursów, wydany przez Mickiewicza⁵⁷. Cała korespondencja dotycząca wspomnianych kursów ma charakter tajny lub poufny.

Z ruchami ewangelikalnymi, w tym ze sztundystami, walczyła również Cerkiew greckokatolicka. Można przyjąć, iż również o nich pisali w liście pasterskim z 1929 r. abp Andrij Szeptycki oraz biskupi Hryhorij Chomyszyn, Josafat Kocyłowski i Hryhorij Łakota: „samozwańczy nauczyciele i fałszywi prorocy, którzy [...] przyznają się do chrześcijaństwa, zaprzeczając jednak i zwalczając jedyny prawdziwy święty Katolicki Kościół. Należą do nich luteranie, kalwini, ewangelicy, baptyści, metodyści, badacze Biblii i inni sekciarze i schizmatycy odstępcy, którzy wciskają się między naszych wiernych i szerzą między nimi nowe nauki, starają się przeciągnąć ich na fałszywą wiarę”⁵⁸.

Jak już wspomniano, kolebką i głównym obszarem aktywności ewangelicznych chrześcijan w II Rzeczypospolitej był Wołyń. Obszar ten cechowały silne tarcia społeczne na tle religijnym i narodowościowym. Cerkiew prawosławna i greckokatolicka, choć walczyły z tym samym wrogiem, równocześnie pozostawały w głębokim i zaostrażającym się konflikcie między sobą. W wyniku zmian politycznych i społecznych po I wojnie światowej wierni, zwłaszcza narodowości ukraińskiej (rusińskiej), odchodzili od Cerkwi prawosławnej, a nawet wszczynali tumulty przeciwko jej kapłanom⁵⁹. Zjawisku temu sprzyjało opuszczenie świątyń przez duchownych w związku z ich ewakuacją w głąb Rosji w latach 1914–1915, a także przechodzenie tych z nich, którzy pozostali, a także tych, którzy powrócili z Rosji, do Cerkwi greckokatolickiej⁶⁰. Trwała walka o restytucje cerkwi unickich, zajętych przez ortodoksów przed 1914 r. Unici podejmowali próby przejścia opuszczonych świątyń prawosławnych i odprawiania pod nimi swoich nabożeństw⁶¹. Oba kościoły rywalizowały między sobą o rząd dusz, a w konflikt ten włączały się lokalne społeczności wiernych⁶².

Sztundyści byli postrzegani jako „sekciarze” i ruch konkurencyjny nie tylko przez kler obrządków wschodnich. Stanowili również zagrożenie dla „starych” ruchów ewangelikalnych (głównie dla Kościoła ewangelicko-augsburskiego)⁶³, których przywódcy skarżyli

⁵⁶ *Ibidem*, Pismo Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego do MWRiOP z 31 I 1924 r., s. 53.

⁵⁷ *Ibidem*, Pismo Wołyńskiego Urzędu Wojewódzkiego z 14 XI 1923 r. do MWRiOP, s. 61; zob. *ibidem*, Pismo z 31 stycznia 1924 r., s. 53.

⁵⁸ M. Strutyński, *Mysł społeczno-polityczna Kościoła greckokatolickiego w II RP (1918–1939)*, Kraków 2019, s. 228.

⁵⁹ APL, Okręgowy Urząd Policji Politycznej w Lublinie, Sprawy wyznaniowe. Sekty religijne, T.3 312, s. 46.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 40, a także *ibidem*, Starostwo Powiatowe Hrubieszowskie, 516, s. 4.

⁶¹ *Ibidem*, s. 24.

⁶² Zob. *ibidem*, Starostwo Powiatowe Hrubieszowskie, 518, *passim*.

⁶³ Zob. E. Alabrudzińska, *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2004, <https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/6732/Protestantyzm.pdf?sequence=1> (dostęp 2 III 2023 r.).

się władzom i prosili o wydanie interwencyjnych zakazów upowszechniania poglądów tej grupy wyznaniowej wśród wiernych⁶⁴.

Pierwszy większy raport o ewangelicznych chrześcijanach i baptystach z okresu II Rzeczypospolitej zawdzięczamy wspomnianemu wojewodzie wołyńskiemu Srokowskiemu, który zlecił badania na temat ich liczebności, składu i działalności oraz stosunku do państwa polskiego. Raport wojewody stawiał sztundystów w złym świetle. Zwracano w nim uwagę na ich powiązania z ośrodkami zagranicznymi, w tym niemieckim i amerykańskim, z których mieli być finansowani. Władze niepokoiło także poparcie, którym ewangeliczni chrześcijanie cieszyli się wśród Żydów. Opisywano dynamizm ruchu: na Wołyniu miał on liczyć 10 tys. członków, głównie Ukraińców, ale także Niemców, Czechów i Polaków. Zauważano, że katolicy i protestanci dokonywali konwersji na baptyzm, a prawosławni – na sztundę⁶⁵. Podano np., że w 1923 r. w Kowlu 15 z 30 członków zboru było Polakami, w Uchowieńcu koło Kowla – 3 z 18, Krzyczewicach 3 z 40, a w Łucku – 18 z 46⁶⁶.

Oceniano, że sztunda zagraża porządkowi społecznemu, rozrywając więzi rodzinne, a także państwu. Zarzucano, że w literaturze ewangelicznej upowszechnia się informacje o swobodach religijnych rzekomo panujących w Rosji Sowieckiej oraz poglądy sprzeciwiające się służbie wojskowej⁶⁷. Z kolei w *Memoriale w sprawie szerzenia się ruchu sztundystów i baptystów na Wołyniu*, dotyczącym lat 1921–1923, umieszczono historię ewangelicznych chrześcijan. Przywództwo baptystów i sztundystów łączono z osobami Jana Petrasza i Karola Władysława Strzelca. Za przywódcę ewangelicznych chrześcijan w Polsce uznano Ludwika Szynrowskiego (właśc. Szenderowskiego ojca)⁶⁸, a za głównego misjonarza – przedstawiciela na Wołyń – Oleksego Niczyporuka⁶⁹.

Tab. 1. Liczba sztundystów i baptystów w poszczególnych powiatach województwa wołyńskiego w latach 1921–1923⁷⁰

Powiat	Liczba członków ruchu baptystów i sztundystów w 1921 r.	Liczba członków sztundystów w 1923 r.
kowelski	15	450
łucki	250	415
rówieński	538	3500

⁶⁴ APL, Starostwo Powiatowe Hrubieszowskie, 518, Pismo superintendenta diecezji warszawskiej i pastora parafii ewangelickiej w Lublinie z 11 sierpnia 1925 r. do starosty lukowskiego, b.p.; zob. także: AAN, *ibidem*, Pismo Sądu Okręgowego Karnego we Lwowie do MWRiOP w Warszawie z 9 listopada 1922 r.

⁶⁵ AAN, MWRiOP, 1446, lata 1821–1927, s. 62, 64–65.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 64.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 65.

⁶⁸ Ludwik Szenderowski mieszkał w Warszawie przy ul. Grzybowskiej 54 (*ibidem*, s. 69).

⁶⁹ Oleksy Niczyporuk mieszkał w Zdobunowie, powiat Równe, przy ulicy Żołnierskiej 3 (*ibidem*).

⁷⁰ *Ibidem*, Dane pozyskiwane od duchowieństwa prawosławnego, informacje zamieszczane w czasopiśmie „Siejatiel Istiny” lub „Gost”, a także w literaturze wydawanej w Niemczech, s. 70.

Powiat	Liczba członków ruchu baptystów i sztundystów w 1921 r.	Liczba członków sztundystów w 1923 r.
ostrogski	120	150
krzemieniecki	200	200
dubieński	690	1000
włodzimierski	250	650
horochowski	124	290
lubomelski	13	116
Razem	2200	6771

W latach 1919–1920 trwał proces jednoczenia sztundystów z innymi zborami ewangelicznymi⁷¹. W tym czasie dużym problemem dla młodych wspólnot okazał się dostęp do akt stanu cywilnego. Administracja państwowa zwolniła z obowiązku obsługiwanie ich członków parafie wyjścia konwertytów wszystkich wyznań. Wierni, nie mając dostępu do tych akt, pozostawali w pewnym zawieszeniu administracyjnym. Bardzo powoli upowszechniały się decyzje wojewodów, wydawane starostom, o przejęciu tych obowiązków przez nowe społeczności wyznaniowe. Władze zalecały pobranie odpowiednich dokumentów przed przeprowadzeniem konwersji⁷².

Zmiana statusu omawianej wspólnoty nastąpiła 30 czerwca 1925 r., kiedy to MWRiOP zarejestrowało Związek Słowiańskich Ewangelicznych Chrześcijan i Baptystów. Od tego momentu starostowie zyskali uprawnienia do rejestracji gmin (zborów) wchodzących w skład związku, po uprzednim złożeniu przez nie podań w tej sprawie oraz zatwierdzali ich pieczęcie (okrągłe). W rezultacie po z były rejestrowane niezależnie od siebie i w różnym czasie. Warunkiem rejestracji było to, żeby związek nie miał charakteru międzynarodowego, a jego władze nie mogły znajdować się za granicą⁷³. Gminy miały prowadzić księgi stanu cywilnego, jednak zdarzało się, że tego nie robiły, a jedyną dokumentacją były księgi pamiątkowe zborów. Pojawiały się także zwykłe pomyłki w zapisach, najgorszym zaś niedopatrzaniem było to, że osoby nowo narodzone, wchodzące w związki małżeńskie oraz zmarłe pozostawały poza rejestrami urzędowymi. W takich przypadkach dyscyplinować gminy mieli starostowie⁷⁴. O przystąpieniu do zboru (konwersji) informowano władze

⁷¹ Zob. N. Modnicka, *Kościół...*, s. 134–135.

⁷² AAN, MWRiOP, 1446, lata 1821–1927, Pismo MWRiOP z 30 XI 1923 r. do Kuratorium Okręgu Szkolnego Wołyńskiego w Równem, s. 111.

⁷³ APL, Starostwo Powiatowe Hrubieszowskie, 518, Odpis pisma wojewody lubelskiego, L.10266/I, b.p.

⁷⁴ *Ibidem*, Pismo Słowiańskich Zborów Ewangelicznych Chrześcijan i Baptystów z 2 V 1929 r. do starosty powiatu hrubieszowskiego, b.p.; zob. *ibidem*, Pismo starosty warszawskiego z 25 I 1922 r. do założycieli Zboru Ewangelicznych Chrześcijan we wsi Aleksandrow gmina Wiązowa: „Jednocześnie zawiadamiam, że księgi aktów stanu cywilnego prowadzić będzie dla wyznawców ewangelicznych chrześcijan Komisariat VII Policji Państwowej w Warszawie”, b.p.

w „Zawiadomieniu o przystąpieniu do zboru”⁷⁵. Podobny dokument wydawano w wypadku zgody na zwolnienie dzieci z nauki religii. Zdarzało się bowiem, że dzieci konwertytów były zmuszane do uczęszczania na lekcje religii (najczęściej prawosławnej). dopełnieniem procedury było poświadczenie dokumentu przez urząd gminy lub magistrat.

Związek Słowiańskich Zborów Ewangelicznych Chrześcijan i Baptystów uległ rozbięciu z powodu wystąpienia z niego baptystów, co ostatecznie nastąpiło w 1925 r. Przyczyną rozpadu był brak akceptacji ze strony tych ostatnich zawartego w statusie „jedyne” wyznania wiary, za które ewangeliczni chrześcijanie uważali tekst zatwierdzony na zjeździe w Petersburgu w 1910 r. (*Ustrój i wyznanie wiary zborów Ewangelicznych Chrześcijan*), a także Szenderowskiego jako szefa związku⁷⁶. Zgodnie ze statutem (art. 8 i 9): „Członkiem związku może być każdy legalnie istniejący zbor, który wyznaje jednakże ze związkiem zasady wiary i złoży pisemną deklarację przystąpienia do związku”. Artykuł 10 podawał warunki wykluczenia ze zboru przez ogólne zebranie (zjazd związku) „z powodu przyjęcia odmiennych zasad wiary”⁷⁷. Formalny rozpad potwierdziła zmiana nazwy organizacji, której dokonano na nadzwyczajnym zjeździe w Równem (29 maja – 1 czerwca 1925 r.). Od tej pory używano nazwy: Związek Słowiańskich Zborów Ewangelicznych Chrześcijan w Polsce⁷⁸.

Statut i antycerkiewna tradycja ruchu składały się na pieczołowicie pielęgnowaną i bronioną tożsamość omawianej społeczności. Za datę narodzin pierwszego zboru na ziemiach polskich (w Kowlu) uznawano rok 1909. Jego powstanie łączono z osobami Franciszka Więckiewicza oraz Heleny Rudzkiej i Anny Kurowskiej, którzy – zafascynowani ruchami odnowy religijnej – mieli sprowadzić z Odessy misjonarzy – J. Gockiego i N. Nasypajkę. Działania te spotkały się jakoby z odwetową reakcją władz. W 1910 r. zbor kowelski przyłączył się do Zboru Ewangelicznych Chrześcijan pod przywództwem Jana (Iwana) Prochanowa w Petersburgu. W latach 1919–1920 utworzono Związek Ewangelicznych Chrześcijan w Równem, który dał początek powstałemu 7 czerwca 1923 r. Związkowi Słowiańskich Zborów Ewangelicznych Chrześcijan w Polsce. Przyczynił się do tego powrót ze Związku Sowieckiego Ludwika Szenderowskiego (ojca) i Franciszka Więckiewicza. Ewangeliczni chrześcijanie uważali, że jedynie ten związek, wywodzący się z ruchu ich współwyznawców w Rosji, jest uprawnionym do używania nazwy „ewangeliczni chrześcijanie”. Za pokrewne ruchy uważano Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Ewangelicznych Chrześcijan i Stowarzyszenie Ewangelicznych Chrześcijan

⁷⁵ *Ibidem*, Zawiadomienie o przystąpieniu do zboru z 8 VI 1939 r., Zbor Ewangelicznych Chrześcijan w Sahryniu, b.p.

⁷⁶ *Statut Związku Słowiańskich Zborów Ewangelicznych Chrześcijan i Baptystów w Polsce*, <https://dlibra.kul.pl/dlibra/show-content/publication/edition/1866?id=1866> (dostęp 19 III 2023 r.); zob. APL, Starostwo Powiatowe Hrubieszowskie, 518, b.p. W Statucie nazwa Związku Słowiańskich Zborów Ewangelicznych Chrześcijan i Baptystów została zapisana i zatwierdzona przez MWRiOP, lecz do wyjścia baptystów używano potocznie nazwy Związek Zborów Ewangelicznych Chrześcijan i Baptystów, by po rozpadzie używać nazwy: Związek Słowiańskich Zborów Ewangelicznych Chrześcijan, na podkreślenie słowiańskiego, rosyjskiego rodowodu ruchu (zob. „Ewangeliczny Chrześcijanin”, *passim*).

⁷⁷ *Statut...*, s. 4. Inną interpretację podaje N. Modnicka, *Kościół...*, s. 134–136.

⁷⁸ N. Modnicka, *Kościół...*, s. 138.

Języka Niemieckiego⁷⁹. W 1935 r. do Związku należało 69 zborów (gmin) wyznaniowych (z blisko 180 oddziałami zborowymi) oraz 320 stacji misyjnych. Kadre stanowiło „ok. 300” przełożonych, diakonów i misjonarzy. Struktura związku składała się z siedmiu oddziałów: kowelskiego, łuckiego, małopolskiego, poleskiego, rówieńskiego, warszawskiego i wileńskiego⁸⁰. Siedziba centrali i jednocześnie zboru stołecznego mieściła się w Warszawie, początkowo przy ul. Targowej 82, a od 1938 r. – przy ul. Szerokiej 26. Na czele władz stali: Ludwik Szenderowski – prezes, Aleksy Niczyporuk – wiceprezes, Franciszek Więckiewicz – sekretarz (skarbnik), S. Biliński, J. Mańkowski, Makary Niczyporuk, C. Pawluk – członkowie Komitetu. Komisję Rewizyjną stanowili: J. Czapko, K. Szkurski i M. Kucenko⁸¹. Pełczyński ocenia, że w 1935 r. Związek liczył 6188 ochrzczonych wyznawców. Na drugie tyle szacuje całą społeczność wraz z dziećmi i sympatykami⁸².

Bardzo cennym źródłem do zrozumienia charakteru ruchu jest wychodzące po wznowieniu w 1935 r. pismo „Ewangeliczny Chrześcijanin”, które zostało założone przez Szenderowskiego (ojca), wieloletniego prezesa Związku Słowiańskich Zborów Ewangelicznych, prezbitera Warszawskiego Zboru Ewangelicznych Chrześcijan na Pradze, a zarazem pełniącego obowiązki pierwszego kapelana (prezbitera wojskowego) swoich współwyznawców⁸³. Pismo zastąpiło inne periodyki, które wydawali ewangeliczni chrześcijanie, zarówno samodzielnie („Zwiastun Misjonarski”), jak i wspólnie z baptystami („Wolny Chrześcijanin”). Wychodziło z przerwą spowodowaną trudnościami finansowymi. Jego wydawaniem po śmierci ojca zajął się jego syn Ludwik Szenderowski⁸⁴. Dzięki zawartości pisma można dokładnie poznać wydarzenia z życia związku, prześledzić uchwały zjazdów i życie organizacyjne. Co jednak niezwykle ważne, można również ukazać postawę omawianej społeczności wobec władzy państwowej. Obraz odtworzony na jego podstawie nie pokrywa się z opinią prezentowaną w dokumentach MWRiOP. Należy jednak zaznaczyć, że zachowana korespondencja urzędowa dotyczy przede wszystkim lat dwudziestych, podczas gdy ocalałe numery „Ewangelicznego Chrześcijanina”, wychodzące po jego wznowieniu, pochodzą z następnej dekady. Można zatem przyjąć, że władze oceniały związek z nieufnością przez pryzmat jego genezy, składu etnicznego i powiązań organizacyjnych oraz dawnych powiązań z Rosją, ale nie orientowały się w jego doktrynie dotyczącej postawy wobec władz państwowych, w tym polskich.

Lektura pisma ukazuje bardzo bogate życie organizacyjne i duchowe młodego związku wyznaniowego. Na jej podstawie można potwierdzić, że najsilniejszymi ośrodkami omawianej grupy religijnej były Wołyń i Warszawa. Wyraźnie widać troskę władz zboru o rozwój duchowy działających w ramach związku kół młodzieży, dla której organizo-

⁷⁹ Na Wołyniu miały istnieć zbory ewangeliczne Niemców i Czechów w Rożyszczach, Michałowce i Mirotynie, „Ewangeliczny Chrześcijanin”, R. 4, nr 1, marzec 1937 r., s. 16, 19 i 23, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718050/edition/680472>.

⁸⁰ *Ibidem*, R. 2, nr 6, 1935 r., s. 9, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718044/edition/680466>.

⁸¹ *Ibidem*, s. 12.

⁸² G. Pełczyński, *Ewangelikalizm...*

⁸³ „Ewangeliczny Chrześcijanin” 1935, nr 1–2, s. 5–6, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718041/edition/680463>, Zob. <http://www.kech.pl/historia/> (dostęp 23 III 2023 r.).

⁸⁴ D. Skotarczak, *Edukacja ewangelicznych chrześcijan w Polsce w okresie międzywojennym*, „Biuletyn Wychowania”, luty 2019, s. 32, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bhw/article/view/17270> (dostęp 17 III 2023 r.).

wano złoty (np. w Łucku w 1935 r.). Dbano również o aktywizację kobiet. Na zjeździe organizacji w 1933 r. zapowiedziano utworzenie kół sióstr przy zborach w Bielowie, Horodyszczach, Równem, Pośnikowie, Worotniowie, Warszawie, Zdołbunowie, Dołhem, Sarnach, Łucku i Małewie⁸⁵. Aktywne były również koła dyrygentów i szkoły niedzielne⁸⁶. Przywiązywano dużą wagę do działań dokształcających. Priorytetowo traktowano kursy biblijne, organizowane w Skolimowie, w ośrodku „Tabita”⁸⁷, należącym do zaprzyjawnionego diakonatu prowadzonego przez pastora Kościoła ewangelicko-augsburskiego Zygmunta Michelisa⁸⁸. Współpracowano również z MWRiOP w sprawie organizacji kursów języka polskiego dla przełożonych i pracowników związkowych. O dużym znaczeniu żywiołu ukraińskiego wśród ewangelicznych chrześcijan świadczą inicjatywy czytelnicze pod nazwą „Czytaj Biblię”, tworzone z wykorzystaniem czytanek w języku polskim i ukraińskim⁸⁹. Ponadto wydawano „Ewangelicznego Chrześcijanina” także po ukraińsku, pod tytułem „Jewanhelśkij Chrystjanyn” („Евангельский Християнин”)⁹⁰.

Współpracowano z Ewangelickim Diakonatem Społecznościowym w Więcborku. Utrzymywano kontakty międzynarodowe z oddziałami ewangelicznych chrześcijan ze Szwecji, Stanów Zjednoczonych, Niemiec, Wielkiej Brytanii, Francji, Chin, Rumunii, Estonii i Łotwy, a w Rzeczypospolitej – z Europejską Chrześcijańską Misją w Polsce oraz z Komitetem Międzywyznaniowym Wyznań Ewangelicznych w Polsce⁹¹. Ewangeliczni chrześcijanie byli zatem środowiskiem prężnie działającym, otwartym na realizację potrzeb swych wyznawców.

Interesujący jest stosunek Związku do państwa polskiego. Analiza tekstów w „Ewangelicznym Chrześcijaninie” nie pozostawia wątpliwości, że ruch cechowała postawa głęboko lojalistyczna. Świadczą o tym wydania czasopisma, w których uwzględniono ważne rocznice państwowe (11 listopada) lub zdarzenia wyjątkowe (śmierć marsz. Józefa Piłsudskiego), a także informacje o nabożeństwach za ojczyznę⁹². Propaństwowe teksty umieszczano zawsze na pierwszych szpaltach, dodatkowo pojawiały się również pełnowymiarowe fotografie portretowe marsz. Józefa Piłsudskiego czy prezydenta Ignacego Mościckiego, a także orędzia polityków. W numerze 6 z 1935 r. 16 z 24 stron poświęcono na ilustrowany opis uroczystości pogrzebowych Marszałka⁹³. W numerze tym znalazła się również *Odezwa Zarządu Związku Słowiańskich Zborów Ewangelicznych Chrześcijan*, skierowana do wszystkich „Zborów, Placówek i Stacyj Związkowych w Polsce” z prośbą o odpra-

⁸⁵ „Ewangeliczny Chrześcijanin” 1935, nr 1–2, s. 12, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718041/edition/680463/content>.

⁸⁶ *Ibidem* 1935, nr 6, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718044/edition/680466>.

⁸⁷ Tabita oznacza gazelę. Jest to imię pobożnej chrześcijanki wskrzeszonej przez św. Piotra, <https://educalingo.com/pl/dic-pl/tabita> (dostęp 18 III 2023 r.).

⁸⁸ „Ewangeliczny Chrześcijanin” 1937, nr 2–3, s. 29, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718051/edition/680473>.

⁸⁹ *Ibidem* 1935, nr 7, s. 10, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718046/edition/680468/content>.

⁹⁰ Zob. *ibidem* 1937, nr 2–3; *ibidem* 1938, nr 4, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718057/edition/680479/content>.

⁹¹ *Ibidem* 1935, nr 6, s. 16, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718044/edition/680466/content>.

⁹² *Ibidem* 1938, nr 3, s. 1, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718056/edition/680478>.

⁹³ *Ibidem*.

wienie nabożeństw porannych w intencji rodziny Zmarłego, Prezydenta Rzeczypospolitej, rządu, i „wszelkich Władz Państwa naszego w rządzeniu krajem oraz, aby u trumny Zmarłego ukochanego Marszałka znikły tarcia i waśnie, a nastąpiło powszechne pojednanie narodów zamieszkujących Rzeczpospolitą Polską”⁹⁴. Pojawiały się także utrzymane w entuzjastycznym tonie informacje o odzyskaniu Zaolzia, połączone z gratulacjami dla Prezydenta RP i Naczelnego Wodza⁹⁵. Inne artykuły dotyczyły wyborów. Przypominano w nich wszystkim członkom wspólnoty, „iż naszym ewangelicznym i obywatelskim obowiązkiem jest wykonać to, co od nas wymaga nasze Państwo. Pismo Święte wyraźnie tę sprawę wyjaśnia słowami Zbawiciela: »Oddajcież tedy, co jest cesarskiego, cesarzowi, a co jest Bożego, Bogu« (Ew. Mat. 22, 21). Toteż w dniu 6 listopada niechaj nikogo nie zabraknie przy urnie wyborczej. Spełnijmy uczciwie nasz obowiązek. Zarząd Związku”⁹⁶.

Propagowano również m.in. pożyczkę na obronę przeciwlotniczą, zachęcając do nabywania obligacji i bonów pod hasłem: „SPEŁNIJMY NASZ OBOWIĄZEK OBYWATELSKI! Ojczyzna nasza Polska nie ma żadnych agresywnych zamiarów względem innych narodów, nie pragnie wojny, lecz wobec grożących niebezpieczeństw z zewnątrz, musi być zawsze gotowa do obrony przed złym napastnikiem. Żołnierz polski »nie na próżno miecz nosi, gdyż jest on sługą Bożym, mszczącym się w gniewie nad czyniącym zło« (List św. apostoła Pawła do Rzymian XIII, 4). Wspaniała Armia Polska jest strażnicą pokoju i niepodległości Państwa naszego. Ceniąc wysoko naszą wolność państwową i wyznaniową, jaką daje nam Konstytucja Rzplitej, pośpieszmy spełnić nasz obywatelski obowiązek, nabywając obligacje lub bony państwowej pożyczki Obrony Przeciwlotniczej”⁹⁷. Artykuły w czasopiśmie nie tylko miały szerszy odbiór niż np. druki zwarte, lecz także – można przyjąć – służyły autoprezentacji związku. Były skierowane z jednej strony do członków własnej społeczności, a z drugiej do władz. Tworzyły jasny przekaz: jesteśmy lojalni, wspieramy i szanujemy działania państwa. Podobną wymowę miały np. imieninowe depezesz gratulacyjne, wysyłane w kolejne rocznice urzędowania do Prezydenta RP z zapewnieniami o modlitwie w jego intencji⁹⁸.

Jubileuszowy, 10. Zjazd Związku Słowiańskich Zborów Ewangelicznych Chrześcijan w Polsce, obradujący 15–19 maja 1937 r. w Warszawie, zadeklarował powołanie Unii Ewangelicznych Chrześcijan w Polsce, w której skład, oprócz niego, miało wejść Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Ewangelicznych Chrześcijan w Polsce. Nazwę związku zmieniono wkrótce na Społeczność Chrześcijan Ewangelicznych w Polsce, ponieważ w odbiorze społecznym poprzednia nazwa miała kojarzyć się z unitami. W skład Komitetu Unii obu związków wyznaniowych wchodziło po trzech przedstawicieli każdego z nich, wybieranych na okres trzech lat. Gwarantowano autonomię każdego związku. Komitet był ciałem doradczym i działał na rzecz integracji ewangelicznych chrześcijan⁹⁹. Współpraca obu związków zaowocowała wspólnym przedsięwzięciem w postaci otwarcia 1 grudnia

⁹⁴ *Ibidem* 1935, nr 4–5, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718043/edition/680465/content>.

⁹⁵ *Ibidem* 1938, nr 2, s. 2, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718053/edition/680475/content>.

⁹⁶ *Ibidem* s. 15, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718053/edition/680475/content>.

⁹⁷ *Ibidem* 1939, nr 1, s. 15, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718058/edition/680480>.

⁹⁸ *Ibidem* 1936, nr 1, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718046/edition/680468/content>.

⁹⁹ *Ibidem* 1937, nr 2–3, s. 13, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718051/edition/680473/content>.

1937 r. międzywyznaniowej szkoły biblijnej w siedzibie Związku Słowiańskich Zborów Ewangelicznych przy ul Targowej 82. Wśród pierwszych siedmiu studentów byli przedstawiciele obu organizacji¹⁰⁰.

Na 10. Zjeździe związek przyjął także i zatwierdził „Ustrój i wyznanie wiary zborów Ewangelicznych Chrześcijan”, wydany w 1911 r. w Petersburgu i zobligował przysły Zarząd do sporządzenia i opublikowania jego polskiego tłumaczenia¹⁰¹.

W 1939 r. do związku należały 82 zbory i 162 oddziały zborowe, w których pracowało 116 prezbiterów i diakonów oraz 187 ewangelistów i pracowników związkowych. Ewangeliczni chrześcijanie prowadzili także 63 szkoły niedzielne, 71 kół młodzieży, 68 chórów, 25 stowarzyszeń kobiet i sierociniec (w Kowlu). Omawiana społeczność liczyła 16 007 osób wraz z dziećmi¹⁰².

ZAKOŃCZENIE

Ewangeliczni chrześcijanie w II Rzeczypospolitej byli częścią młodej rodziny wyznań, które walczyły o uznanie zarówno przez ogół społeczeństwa, jak i przez administrację państwową. W społecznym odczuciu byli odbierani negatywnie – jako sekta. Nieufność społeczna znalazła odbicie m.in. w polskiej prasie, która upowszechniała nieprawdziwe lub nie do końca zweryfikowane informacje, ośmieszając lub demonizując młody zbor¹⁰³. Był on porównywany z ruchem Lwa Tołstoja i oskarżany jak on o stwarzanie zagrożenia upadku państwa¹⁰⁴. W tekstach dziennikarskich, opisując omawianą wspólnotę wyznaniową, używano pejoratywnych zwrotów, np. „hieny odszczepieńców”¹⁰⁵. Oceny te były spowodowane samodzielnym studium Biblii przez sztundystów i odrzuceniem przez nich autorytetu duchowieństwa w dziedzinie jej interpretacji, co było źle odbierane przez Polaków, na ogół wychowanych w autorytecie Kościoła katolickiego. Nieufnie odnosiły się do ewangelicznych chrześcijan także Cerkwie greckokatolicka i prawosławna, z których odeszła większość członków omawianej wspólnoty. Również administracja polska nietrafnie wskazywała na zagrożenia związane z ewangelicznymi chrześcijanami, nie doceniając ich pacyfizmu i lojalizmu. Zamiast tego skupiono się na tradycyjnej obronie priorytetów państwa w postaci obrony idei powszechnej służby wojskowej i zagrożenia ze strony Związku Sowieckiego. Za potencjalnie niebezpieczne dla państwa uznano również międzynarodowe kontakty ruchu. Opinie te próbowali prostować sami człon-

¹⁰⁰ *Ibidem* 1937, nr 5, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718053/edition/680475/content>.

¹⁰¹ *Ibidem* 1937, nr 2–3 s. 24–27, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718051/edition/680473>.

¹⁰² *Ibidem* 1939, nr 1, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718058/edition/680480/content>.

¹⁰³ Były to wiadomości np. o tym, że ewangeliczni chrześcijanie nie gaszą pożarów, o nieudanym wskrzeszeniu zmarłej we wsi Wielbiwnie (dotyczyło to w rzeczywistości Zielonoświątkowców i zostało sprostowane przez L. Szerendowskiego) (AAN, MWRiOP, 1446, lata 1821–1927; „Rzeczypospolita” 1927, nr 227, s. 113–115).

¹⁰⁴ Zob. M. Bohun, „Prawda was wyzwoli”. *O herezji Lwa Tołstoja*, „The Polish Journal of the Arts and Culture” 2013, t. 3, nr 6, <http://www.filozofiarosyjska.uz.zgora.pl/images/teksty/Bohun.Prawda.Tostoj.pdf> (dostęp 20 III 2023 r.).

¹⁰⁵ *Listy wołyńskie*, „Dziennik Bydgoski” 1925, nr 133, <https://kpbc.umk.pl/Content/185384/publikacja.pdf> (dostęp 19 III 2023 r.).

kowe omawianej wspólnoty, przekonując, że „ewangeliczni chrześcijanie i baptyści nie mają zasadniczych dogmatów, które wzbraniałyby branie do rąk broni – wypadki zaś nie-subordynacji z tego powodu są prywatną sprawą każdej jednostki, która sama za siebie ponosi konsekwencje. Ewangeliczni chrześcijanie i baptyści od wieków nie byli zdrajcami i wyrotowcami i być nie mogą, gdyż na podstawie Pisma św. wierzą, że władze jako zwierzchność w państwie są postanowione od Boga (Rzym. 13: 1–7)”¹⁰⁶.

Na podstawie źródeł, sporządzonych przez samych członków omawianej społeczności w II Rzeczypospolitej, należy ocenić ich grupę wyznaniową jako fenomen zintegrowany, o jasno określonej genezie, tradycji i doktrynie. Trzeba przy tym oddzielić Związek Ewangelicznych Chrześcijan od ideowo bliższych i dalszych organizacji i ruchów o proweniencji ewangeliczno-baptystycznej. W II Rzeczypospolitej wiele z tych grup było ze sobą skonfliktowanych, pojawiały się wśród nich wzajemne oskarżenia o nieuprawnione przejmowanie norm, nazw i tradycji¹⁰⁷. Mówiąc o początkach omawianej społeczności przywoływano historię pierwszego zboru w Kowlu (1910 r.), a także wskazywano prace Brytyjskiego Towarzystwa Biblijnego w Rosji (od 1813 r.) jako źródło ewangelikalnego (baptystycznego) przebudzenia (mówiono o „słowiańskiej reformacji”)¹⁰⁸. Fenomen ewangelicznych chrześcijan w Polsce po 1918 r. polegał także na łączeniu w nim osób narodowości polskiej i ukraińskiej.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego 1446, lata 1821–1927, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/5301271> (dostęp 24 II 2023 r.).

Archiwum Państwowe w Lublinie

Okręgowy Urząd Policji Politycznej w Lublinie, Sekty religijne (1924–1925), t. 2, 311;

Okręgowy Urząd Policji Politycznej w Lublinie, Sprawy wyznaniowe. Sekty religijne, t. 3, 312;

Starostwo Powiatowe Hrubieszowskie, 518.

Źródła opublikowane

Archiwum Chełmskie, t. 4: *Akcja burzenia cerkwi na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w 1938 roku – uwarunkowania, przebieg, konsekwencje*, <https://docplayer.pl/5863630-Akcja->

¹⁰⁶ AAN, MWRiOP, 1446, lata 1821–1927, s. 113.

¹⁰⁷ „Ewangeliczny Chrześcijanin”, *passim*.

¹⁰⁸ „Ewangeliczny Chrześcijanin” 1938, nr 2, s. 3–5, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/718055/edition/680477/content>.

-burzenia-cerkwi-prawoslawnych-na-chelmszczyźnie-i-poludniowym-podlasiu-w-1938-roku-uwarunkowania-przebieg-konsekwencje.html (dostęp 1 III 2023 r.).

Do ludu polskiego. Robotnicy, Włościanie i Żołnierze Polscy! Manifest Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej, Archiwum Państwowe w Lublinie, <https://lublin.ap.gov.pl/nauka-popularyzacja-i-edukacja/galerie-online/15-najwazniejszych-wydarzen-z-historii-lubelszczyzny-w-dokumentie-archiwalnym/powstanie-w-lublinie-tymczasowego-rzadu-ludowego-republiki-polskiej-6-7-listopada-1918-r/> (dostęp 15 II 2023 r.).

Statut Związku Słowiańskich Zborów Ewangelicznych Chrześcijan i Baptystów w Polsce, <https://dlibra.kul.pl/dlibra/show-content/publication/edition/1866?id=1866> (dostęp 19 III 2023 r.).

Traktat pomiędzy głównymi mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polską, podpisany 28 czerwca 1919 r., art. 7 i 8, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19201100728/O/D19200728.pdf> (dostęp 15 II 2023 r.).

Prasa

„Dziennik Bydgoski”, <https://kpbc.umk.pl/Content/185384/publikacja.pdf> (dostęp 19 III 2023 r.).

„Ewangeliczny Chrześcijanin”, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/results?q=ewangeliczny+chrz%C5%9Bcijanie&action=SimpleSearchAction&type=-6&p=0> (dostęp 18 III 2023 r.).

„Kurier Litewski”, <http://elibrary.mab.lt/bitstream/handle/1/18013/174729m1913n143.pdf?sequence=144&isAllowed=y> (dostęp 2 III 2023 r.).

„Rzeczpospolita” 1927.

OPRACOWANIA

Alabrudzińska E., *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2004, <https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/6732/Protestantyzm.pdf?sequence=1> (dostęp 2 III 2023 r.).

Bednarski W., Matusiak S., *Zmienne nauki Świadków Jehowy. Najważniejsze zmiany w doktrynie Towarzystwa Strażnica w latach 1879–2011*, Warszawa 2012, <https://docplayer.pl/32472069-Zmienne-nauki-swiatek-jehowy.html> (dostęp 19 II 2023 r.).

Bohun, M., „Prawda was wyzwoli”. O herezji Lwa Tołstoja, „The Polish Journal of the Arts and Culture” 2013, t. 3, nr 6, <http://www.filozofiarosyjska.uz.zgora.pl/images/teksty/Bohun.Prawda.Tostoj.pdf> (dostęp 20 III 2023 r.).

Brzechczyn K., *Między odrzuceniem a akceptacją. Próba analizy modelowej ewolucji postaw społecznych wobec Kościoła baptystycznego w Polsce.*, „Przegląd Religioznawczy” 2000, nr 2 (196), https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/485/1/Brzech_PRel_02_00.pdf (dostęp 20 II 2023 r.).

Brzechczyn K., *Rozwój baptyzmu na ziemiach polskich od nieformalnego ruchu religijnego do budowy Kościoła.*, „Zeszyty Filozoficzne” 1999, nr 7, https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/490/1/Brzech_ZF_99_07.pdf (dostęp 20 II 2023 r.).

Dębiński K., *Raskoł i sekty prawosławnej cerkwi rosyjskiej, (szkic historyczny)*, Warszawa 1910 („Biblioteka Dzieł Chrześcijańskich”), <https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/14731/edition/14045/content> (dostęp 19.II 2023 r.).

Dudra S., *Metropolita Dionizy (Waledyński) 1876–1960*, Warszawa 2010.

Ludwiczak P., *Prawo karne Królestwa Polskiego w latach 1815–1905 a sprawowanie kultu religijnego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2018, t. 70, z. 1.

- Lupiński J., *Ukaz tolerancyjny cara Mikołaja II z 17/30 kwietnia 1905 roku*, „Saeculum Christianum. Pismo historyczno- społeczne” 2001, nr 8/1, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r2001-t8-n1/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r2001-t8-n1-s183-200/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r2001-t8-n1-s183-200.pdf (dostęp 2 III 2023 r.).
- Łysko M., *Ochrona praw mniejszości w II Rzeczypospolitej Polskiej w świetle postanowień tzw. małego traktatu wersalskiego z 1919 r.*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2019, t. 8, z. 1, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_15290_mhi_2019_18_01_07 (dostęp 15 II 2023 r.).
- Mironowicz A., *Cerkiew Prawosławna w II Rzeczypospolitej*, „Elpis. Czasopismo teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku” 2018, nr 20, <https://elpis.uwb.edu.pl/index.php/Elpis/article/view/212> (dostęp 2 II 2023 r.).
- Modnicka N., *Kościół Ewangelicznych Chrześcijan w Polsce jako Kościół wyboru*, Kraków 2000.
- Pelczyński G., *Ewangeliczni chrześcijanie-baptyści w Rosji i Związku Radzieckim*, „Sprawy Wschodnie, Sensus Historiae” 2011, t. 4, nr 3, <http://sensushistoriae.epigram.eu/index.php/czasopismo/article/view/80/77> (dostęp 27 IX 2023 r.).
- Pelczyński G., *Ewangelikalizm w Polsce. Zarys historyczny*, „Almanach Historyczny” 2016, t. 18, https://almanachhistoryczny.ujk.edu.pl/gb/download/Almanach%20Historyczny_tom_18_Pe%C5%82czy%C5%84ski.pdf?tenumber=18 (dostęp 10 III 2023 r.).
- Pelczyński G., *Rosyjscy baptyści i ewangeliczni chrześcijanie w latach XX wieku*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2017, t. 7, nr 2, http://uwm.edu.pl/cbew/2017_8_2/Pelczynski.pdf (dostęp 20 II 2023 r.).
- Pipes R. *Imperium carów*, Warszawa, 2022.
- Ptaszek R.T., *Początki sekt w Europie*, „Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne” 2005, nr 2, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Doctrina_Studia_spoleczno_polityczne/Doctrina_Studia_spoleczno_polityczne-r2005-t2/Doctrina_Studia_spoleczno_polityczne-r2005-t2-s345-351/Doctrina_Studia_spoleczno_polityczne-r2005-t2-s345-351.pdf (dostęp 21 III 2023 r.).
- Skotarczak D., *Edukacja ewangelicznych chrześcijan w Polsce w okresie międzywojennym*, „Biuletyn Wychowania”, luty 2019, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bhw/article/view/17270> (dostęp 17 III 2023 r.).
- Stegner T., *Wyznania – państwo – naród w II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2020, nr 147, z. 4.
- Strutyński M., *Mysł społeczno-polityczna Kościoła greckokatolickiego w II RP (1918–1939)*, Kraków 2019.
- Zarychta, M., *Rozbiórka byłego Soboru Aleksandra Newskiego na placu Saskim w Warszawie. Studium przypadku z dziedziny polityki i administracji władz centralnych i samorządowych odrodzonej Rzeczypospolitej*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2018, nr 2 (32), <https://ipn.gov.pl/pl/publikacje/periodyki-ipn/pamiec-i-sprawiedliwosc/67747,Pamiec-i-Sprawiedliwosc-nr-2-32-2018.html> (dostęp 1 III 2023 r.).
- Бородинська Л.І., *Діяльність євангельських християн у Польщі (1918–1939 рр.)*, „Українське релігієзнавство: Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАНУ” 2009, nr 49.

Ewangeliczni chrześcijanie – *wirujuszchi* – sztundyści w II Rzeczypospolitej. Doktryna, funkcjonowanie i umocowanie prawne

Na przełomie XIX i XX w. na ziemiach Imperium Rosyjskiego rozpoczęło się przebudzenie religijne. Przyczyniły się do tego prace translatorskie nad unowocześnieniem języka Biblii i upowszechnienie jej nowego tłumaczenia, tradycje misyjne kolonii niemieckich i holenderskich w tym kraju oraz uwolnienie chłopów od poddaństwa. Ruchom ewangelikalnym sprzyjały także postawy kontestujące Cerkiew prawosławną i rzeczywistość społeczno-polityczną Rosji, w tym pogłębiającą się kontrolę aparatu państwowego nad poddanymi. Ukaz cara Mikołaja II z 1906 r. znosił państwową ochronę Cerkwi, dając odstępcom od prawosławia prawo do kultuwowania własnych poglądów religijnych i form organizacyjnych. Zjawiska te przyczyniły się m.in. do powstania ruchu ewangelicznych chrześcijan, zwanych także sztundystami. Po I wojnie światowej członkowie tej grupy wyznaniowej, którzy znaleźli się w Polsce, w większości zamieszkiwali Wołyń i funkcjonowali w skomplikowanej rzeczywistości etnicznej, narodowościowej i religijnej tego regionu. Tematem artykułu jest próba opisu doktryny sztundystów oraz ukazania złożonych warunków prawno-politycznych, z którymi mierzyli się w latach 1918–1939. Opiszano również odbiór społeczny tej grupy wyznaniowej oraz jej relacje z instytucjami państwa oraz Cerkwiami prawosławną i greckokatolicką z których wywodziła się zdecydowana większość jej członków.

SŁOWA KLUCZOWE

sztundyści, II Rzeczypospolita, mniejszość religijna, prawo, pacyfizm

Evangelical Christians – *Viruyushchi* – Stundists in the Second Polish Republic. Doctrine, Functioning and Law

On the territory of the Russian Empire at the turn of the 19 and 20th century, a religious awakening started. This was due to new translations of the Holy Bible, traditions inherited from the German and Dutch colonies in this state and the release from serfdom of the peasants. Evangelical movements were supported by the rise of opposition to the Orthodox Church as well as the politically-social reality in Russia including the growing control of the state over its subjects. Tsar Nicolas the II abolished state protection for the Russian Orthodox Church in 1906, and gave religions apostates the right to cultivate their convictions. The phenomena gave rise to the beginning of the Stundists. After World War I the majority of the Stundists, who stayed in Poland, lived in Wolyn in the complicated national and religious reality of this region. The article attempts to describe legally political conditions of the Stundists in the period 1918–1939 and their social reactions with the Polish state and with the Orthodox and Greek-Catholic Churches.

KEYWORDS

Stundists, Second Polish Republic, religious minority, law, pacifism

JOANNA BUGAJSKA-WIĘCŁAWSKA – magister politologii (1995 r., Wydział Politologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie), magister historii (1996 r., Wydział Humanistyczny UMCS), doktor nauk humanistycznych (2002 r., Wydział Humanistyczny UMCS). Od 2009 r. pracownik naukowy tej uczelni: adiunkt w Zakładzie Dydaktyki Historii, następnie w Zakładzie Edukacji Historycznej i Dziedzictwa Kulturowego Instytutu Historii, obecnie adiunkt w Katedrze Historii Społecznej i Edukacji Instytutu Historii. Zainteresowania: historia najnowsza, historia edukacji, dydaktyka historii i wiedzy o społeczeństwie, ewolucje poglądów historiozoficznych w nauczaniu i historiografii.

JOANNA BUGAJSKA-WIĘCŁAWSKA – PhD, master's in political science (1995, Faculty of Political Science at Marie Curie-Skłodowska University in Lublin – UMCS). Master's in history (1996, Faculty of Humanities at UMCS). PhD in humanities (2002, Faculty of Humanities at UMCS). Since 2009 she has been working at this University: an assistant professor at the Department of Historical Didactics, later at the Department of History and Cultural Heritage Education, and currently, as an assistant professor at the Department of Social History and Education. Interests: recent history, the history of education, history didactics and knowledge on society, the evolution of historiosophical views in teaching and historiography.